

Irodalmaink történetének csomópontjai

(History of the Literary Cultures of East-Central Europe.
Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries,
Volume IV: Types and Stereotypes,
Edited by Marcel Cornis-Pope and John Neubauer,
Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing
Company, 2010. XI, 714, /2/.)

Nemcsak maga az irodalom, hanem az irodalmak „tudománya” is időről időre megváltozik. Azt is tudjuk, az irodalmak nem függetlenek egymástól, akarva-akaratlanul hatnak egymásra: új jelenségeket hoznak létre, mások meg avulttá válnak, olykor szinte ki is halnak a nemzetközi terepen. Noha köztudott, hogy a „világirodalom” szó Goethe alkotása – azaz csak úgy kétszáz éves, azért már ennél korábbról és más kontinensekről is ismerünk hasonló példákat. A különböző nyelvű mezopotámiai irodalmak egymásra épülnek, mint valami *zikkurat*. A római irodalom jó részben a görög irodalom utánzása vagy tovább fejlesztése. Indiából, Perzsiából, az arabok köréből nemcsak az állatmesék és az *Ezeregyéjszaka* terjedt tova – minden égtáj felé: a mongoloktól Etiópiáig. A 18. század végétől valósággal kivirágzó japán fametszet a jóval későbbi nyugat-európai „képregényre” megdöbbentő módon hasonlít. (Kevesen tudják, hogy a ma nálunk is kapható japán *manga* képregénytípus az íróként is nevezetes fametsző és művészeti iskola-vezető Hokusai 1812-ben megjelent, 15 kötetes, azonos című rajzszorozatából származik.)

Ám az igaz, hogy Goethe korától kezdve szinte máig a „világirodalom” európai hadoszlopa egy igazán jól körülhatárolható egységet alkot. Ennek vizsgálatára már a 19. század végére ki is alakult az „összehasonlító” irodalom(tudomány) fogalma, főként a német nyelvterületen. Brassai Sámuel, Meltzl Hugó, Katona Lajos és mások jóvoltából Magyarország itt is a kezdeményezők egyike volt. Az irodalmak „komparatív” vizsgálatával az 1930-as évektől nemzetközi keretekben és tudományos kongresszusokon már rendszeresen foglalkoztak. Ez akkor a francia komparatiztika megnyilvánulása volt. De ebben szervezőként részt vettek a magyarok is, legkivált Hankiss János. Mindezek folyományaként a második világháború után a modern nyelvek és irodalmak kutatóinak nemzetközi társaságából (rövidítve: FILLM) 1955-ben szerveződött meg az önálló *Association Internationale de Littérature Comparée* (rövidítve: AILC). A magyar kutatók hivatalosan az 1961-es utrechti AILC-kongresszus óta lettek tagok, és már az 1962-es budapesti nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi konferencián az akkor még egységesen „kelet-európai”-nak minősített irodalmak tanulmányozásában igazán tevékenyen közreműködtek. (Lásd: Sótér I. réd.: *La Littérature comparée en Europe Orientale*. Budapest, 1963.) Több megbeszélés és terv után 1967-ben, az AILC belgrádi kongresszusán határozták el egy modern, nagy-

szabású, sokkötetes kézikönyv („Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története”) megszerkesztését. Ekkor Vajda György Mihály volt az AILC főtítkára, és e könyvsorozat első koordinátora. Később Szegedy-Maszák Mihály már elnökként határozta meg az eredeti tervhez képest időközben tetemesen módosult szerkesztési irányelveket. Kezdetől fogva látszott, hogy még egy-egy nagyméretű kötet sem tud valamilyen irodalomtörténeti korszakot egymagában összehasonlító módszerrel áttekíteni. A több tucat országból toborzott leendő szerzők részletekig kidolgozott sémákat kaptak, és ennek megfelelően kellett (volna) a megadott időre az egyes részfejezeteket elkészíteni. Egy-egy ilyen kötet vagy kötet sor története persze fordultatos képregényekre emlékeztet... Most nincs is terem ezt megírni, csupán azt említem, hogy a 19-20. századi irodalom ilyen szempontú tárgyalását illetően hamar felmerült az az elgondolás, hogy a nyugat-európai és kelet-európai irodalmak közti területéről (vagyis a német irodalomtól „keletre”, az orosz irodalomtól „nyugatra” levő irodalmakról külön áttekintés készüljön, minthogy e „se igazi Nyugat, se igazi Kelet” társadalomtörténete (következésképpen irodalomtörténete) „sajátos” (hogy egy semmitmondó, ám találó jelzőt vessek be). Aztán csakhamar az is kiderült, hogy még e kelet-közép-európai kétszáz évet sem lehet egyetlen kötetbe liofilizálni. A végül is elkészült négy, lexikon-méretű kötet közül az utolsó tavaly karácsonyára jelent meg, Marcel Cornis-Pope (1946, előbb a temesvári, majd a virginiai egyetem professzora) és legkivált (a különben 1933-as budapesti születésű) amerikai majd holland egyetemi tanár John Neubauer szerkesztésében.

Erről a maga nemében páratlanul érdekes áttekintésről kívánok még-áttekinést adni.

60

Talán azzal illő kezdeni, hogy az AILC nagy könyvsorozatában ezek a XIX, XX, XXII és XXV. kötetek, 2004, 2006, 2007 és 2010-ből. Az utolsó kötet megjelenésének időbeli csúszását az is indokolja, hogy ez, zárókötet lévén több szerkesztést igényelt. Az AILC irodalomtörténeti kézikönyvei egyébként 1982 óta jelentek meg, vagyis a megtorpanások ellenére is átlagban évenként piacra jutott egy-egy kötet. A megírt témák között az expresszionizmust, szimbolizmust, a felvilágosodást, a 20. századi avantgarde-ot, a reneszánszot, a modernizmust tárgyaló kézikönyveket említhetjük. Sok tematikus kötet foglalkozik a romantika különféle megnyilvánulásaival. Két kötet ad áttekintést a Szaharától délre levő Afrika európai nyelvű irodalmairól. Elkezdődött az ibériai félsziget irodalmainak több kötetes áttekintésének megjelentetése is. Megindult az „északi irodalmak” hasonló kézikönyvének összeállítása – ebből kötetet eddig nem láttam. Imponáló kiadványsor ez, mindez ideig a legterjedelmesebb ilyen vállalkozás a világ irodalmairól! Ám az is árulkodó, mi mindenre mégsem jutott pénz, idő és szerző! Hát ha még a kezdeti, nagyratörő terveket is ismerjük!... Például a felvilágosodás irodalmából végül is csak a verses formákra került sor. Nincs olasz, francia, orosz, német vagy angol, stb. irodalomtörténettel foglalkozó kötet. Ez talán menthető, hiszen a nagy irodalmakról mégiscsak van több komparatív áttekintés. A megjelent köteteket lapozgatva nem mondhatjuk: *parturiunt montes...*

A nagy fő-könyv-sorozat keretében is kiemelkedő jelentőségű a mi alsorozatunk négy kötete. Annál inkább, mivel éppen ezekről a kisebb irodalmakról a „világirodalom-tudat” keveset tudott és keveset tud. És különösen keveset tudott (és ma már alig valamit tud) ezek egymással összevethető megnyilvánulásairól. Ehhez persze sok kisebb nyelvet és irodalmat kell(ene) ismerni.

Egyedülálló feladat és egyszeri lehetőség volt tehát e kötetek létrehozása. Noha némi sejtelmem van a szerkesztés odüsszeiájáról, most mégsem ezt részletezném. Csak a mostani (negyedik) kötetben úgy 50 szerző és 50 fejezet található. (50 lehetőség és sokszorosan 50 praktikus probléma!) A kötet szerkesztők által az egyes részekhez írott bevezetések, kiegészítések jelzik, hányszor kellett változtatni a már elkészült kéziratokat is. Most erről sem regélnék, inkább a módszertani megoldásokra hívnám fel a figyelmet.

A köteteket eleve úgy tervezték, hogy bennük ne szabályos, „lineáris” irodalomtörténet legyen (sem nemzeti, sem komparatív értelemben!), hanem egy-egy témát járjanak körül, olykor több nép irodalmának szakértői. Ez a megoldás előnyökkel is, hátrányokkal is jár. (Lásd alább, a kötetek értékelésének végén!)

Természetesen az első kötet elején beszámolnak az egész vállalkozás céljáról. Közlik a már akkor is négy tervezett kötet főbb témáit. Ezek, olykor csak a címek megfogalmazásában, természetesen kissé módosulhattak a megvalósulás során. Bevezetésként a tárgyalt régió határainak megvitatását adó 1989-es budapesti konferenciát említik (amelyen inkább vezető értelmiségiek és írók, mint például Esterházy Péter, Konrád György, Claudio Magris, Adam Michnik, Czesław Miłosz, és az akkor még élő Danilo Kiš, stb., mint az irodalomtudósok voltak a hangadók. Körülbelül abban egyeztek meg, hogy a két világháború közti országhatárok szerint értelmezik „Kelet-Közép-Európa” területét. (Mivel különböző történeti korszakokban maga e terület is különbözött.) Részletesen beszámolnak arról, hogyan jutottak arra a gondolatra, hogy nem hagyományos és teljes, hanem bizonyos csomópontokat külön bemutató irodalomértelmezést adnak. Itt a Denis Hollier szerkesztette *A New History of French Literature* (1989) megoldását követték – noha az a mű egyetlen irodalommal foglalkozott. Az irodalomtörténeti múltra is utaltak (az érintett tucatnyi irodalom esetében), itt is az elméleti és módszertani sajátosságokat emelve ki. Az irodalomelmélet kedvelői számára élvezetes és éleselméjű fejezetek ezek – ám maguknak az irodalmaknak rögtön ez után következő, új szempontú bemutatása legalább ilyen érdeklődésre számított.

Vagyis, noha a sok-sok módszertani újításról, külön is lehetne beszélni, az olvasó mégis egyre inkább a bemutatott nagy adatanyagra, a megbízható következtetésekre gondol és a különböző területekről egymás mellé került írók, művek, intézmények változatos világában bolyong szívesen. Az eddig megjelent ismertetések is a hihetetlenül gazdag adatsort és a komparatív szemléletet dicsérték.

Ez az első kötet legelőször a közép-kelet európai (tágabban az európai) kultúrák fejlődésének csomópontjait mutatja be, mégpedig a mától visszafelé haladva (mint az amerikai álláskereső pályázatokban). A felsorolandó évek politikai eseményei számítottak ilyen csomópontoknak: 1989 (a szocialista államok szétesése) – 1956/1968 (a leverett reformmozgalmak) – 1948 (a kommunista *gleichschaltolás*) – 1945 (a II. világháború vége) – 1918 (az I. világháború vége) – 1867/1878/1881 (a feudalizmus megszüntetése) – 1848 (forradalmak éve) – 1776/1789 (a felvilágosodás és a Nagy Francia forradalom). Egy-egy ilyen történeti csomópont tárgyalása lehet egyetlen és rövid írás, ám csoportosíthatnak ennek alá pár tematikus fejezetet. Például a legutóbbi (persze, e kötet rendszerében ez a legelőbbi!) fejezetben én írtam a magyarországi jakobinus mozgalomról (1792–1795), olyan módon, hogy még az erről

szóló 20. századi magyar irodalmi alkotások is szóba kerültek. E fejezeteket az irodalmi formák változásainak története követik. A klasszicizmus és romantika, a modern irodalom, a cseh dekadencia, a közép-kelet európai avantgarde kapott ilyen rövid beszámolókat, de a riport, a multimédia változásait is szerepeltették. Egy-egy kiemelkedő műfaj (ez esetben a regény) több miniatűr fejezetet érdemelt. Noha csak egy rövid szövegben, még maga az irodalom-elmélet változása is szóba került.

Azt hiszem, értem, miért ilyen módon követi egymást a politikatörténet (irodalmi szemszögből) meg az irodalom közlésrendszerének története. Reflexszerűen így utasították vissza a közreműködők a „történelmi materialista” vagy egyszerűen evolucionista–pozitivistá irodalomtörténeti konstrukciókat, amelyek a forradalmakból vezették le nemcsak Balzac és Dickens regényeit, hanem a szerelmes versek változásait. (Legyünk józanok, tegyük hozzá: „is”!) Vagy minden újabb regényformát vagy avantgarde tömörülést az előzőnél tovább lépőnek, fejlettebbnek tekintettek. Ám a most látható eredményben nem nagy a gondolati különbség. Legfeljebb annyi, hogy a pozitivistá irodalomtörténet fejlődési menetrendet adott, a „szocialista” irodalomtörténet tablókat rajzolt, a mostani meg miniatűrakat festett. Azt sem egyszerű indokolni, hogy miért nem a „sajátos” irodalmi évszámok (nálunk 1776, 1908) voltak a döntőek? A képzőművészet, főként a monumentális építészet, a nagyopera nyilvánvalóan nem a „forradalom”, hanem a „restauráció” idejében virágzik. Magyar földön 1956 és 1989 után kiderült, nincsenek az asztalfiókban rejtegetett, kiadatlan remekművek. Szolzenyicin külföldre üldözése előtt volt szépíró... Viszont Kundera azután is... Az irodalom ugyanis nem automatizmus, hanem összetett kifejeződése a társadalmi tudat árapályainak.

62

A kitessékelt politika persze visszavágott! Ha megnézzük a mostani kötet (tehát nem is történelmi csomópontokat tárgyaló első kötetét), itt a legtöbb lapszámmal Nicolae Ceaușescu, Josif Vissarionovich Stalin és Josip Broz Tito szerepel. Szerencsére nem Hitler és Lenin következik utánuk, hanem Vuk Karadžić. Goethe, Herder, Bowring, a komparatív irodalomtudományt kialakító Villemain, Max Koch, Baldensperger vagy Van Tieghem neve elő sem fordul. Nem hiszem, hogy ők meg a politikai kézikönyvekben bukkannának fel. A kitessékelt politika így is tud visszavágni.

Ami pedig a mából visszafelé haladó történetiséget illeti, Karinthy Frigyes *Életem filmje* c. szatírája jut az ember eszébe, amely arról szól, hogy a fordítva befűzött filmben először a sírjából visszafelé kiemelkedik a költő, majd elvállik szerelmétől, akivel ezután nem sokkal és ismét háttal megismerkedik, maga egyre fiatalodik, legvégül is haj és fogak nélküli csecsemő lesz, aki visszabújik édesanyjába. A ma más könyvekben is divatos retrospekciós fejezet-csoportosítás végül is másodrendű (!) szerkesztői önkény. Ugyanis az egyes tanulmányok írói akarva-akaratlanul amúgy is mind 2010-ből kiindulva magyarázzák a 19. és 20. század bármely eseményét: vitathatatlanul a későbbi következmények ismeretében. Csak éppen az akkori résztvevők elől volt elrejtve ez a jövő... Wordsworth ezerszer idézett *bon mot*-ja (a közelmúltban ezt már *aranyköpés*-nek neveznénk, mára pedig *sztendap-poén*-nek) „The child is father of the man” egyfelől igaz, másfelől az nem igaz, hogy a televízióból jött volna létre a rádió, abból pedig a távirat, legvégül pedig az ékírás.

Noha már Marx kinyilvánította, hogy a majom anatómiájának kulcsa az ember anatómiája – magam mégis megszoktam a kezdettől előre haladó írás-

módú irodalomtörténeteket. Ám az átlagolvasót biztosan jobban érdekli a jugoszláviai háborúk, mint mondjuk a jobbágyfelszabadítás lecsapódása irodalmainkban.

A második kötet a topográfiai és multikulturális összefüggéseket kívánta az olvasó elé tárni. Itt, a „városokról” készített részben tucatnyi cikk mutatta be Vilnius/Wilna/Vilno, Tartu és Tallinn, Riga, Czernovitz/Cernăuți, Danzig/ Gdańsk, Bukarest, Temesvár/Timișoara, Plovdiv, Trieste, Budapest, Prága (stb.) „irodalmi portré”-ját. Természetesen feltűnik, hogy ebből a kánonból fontos városok hiányoznak, ugyanakkor váratlan „kedvezményezettek” is vannak. Erre nyilván az az egyszerű magyarázat, hogy végül is Posen/Poznań, Varsó, Krakkó, Breslau/Wrocław, Lemberg/Lwów/Lviv, Iași, Belgrád, Zágráb, Brno vagy Pozsony, Kassa, Kolozsvár nem talált méltó (és időben jó kéziratot szállító) szakíróra. És ha mégegyszer annyi város is került volna a kötetbe, akkor is maradt volna hiányérzésünk. Csak némileg érthető az egyes városok sorrendje: amely őszi költöző madarak mintájára északról délre száll. (Ám tavasszal a madarak is délről északra repülnek.) Nem Vilnius befolyásolta Krakkót, meg akár, mondjuk Rómát az irodalom működtetésében – sokkal inkább fordítva! Nem is annyira vicces megjelölések az „Észak Velencéje” (Stockholm), a „Spree-Athén” (Berlin) vagy éppen a „Pece-parti Párizs” (Nagyvárad). Ám sohasem hallottam, hogy Athén azzal büszkélkedne, ő voltaképpen Berlin utánzás. Vagy a Szajna a Pece mása lenne. Csak Villon merte úgy csúfolni, hogy Párizs van Pontoise mellett! E geográfiai sorrend a kötetekben többször is megismétlődik, és végül is praktikus – könnyebb így megkeresni egy-egy irodalmat. Annak azonban semmi értelme, hogy a kötetben Trieszt után következő Budapest, majd végül Prága. Itt valahogy elbőbikoltak a kötetelrendezők.

A városok „művészeti” minősítése sem olyan egyszerű dolog! Noha joggal beszélnek barokk Vilniusról és barokk Krakkóról (vagy éppen barokk Rómáról), és ez a minősítés könnyen megszületik, azonban éppen az említett „barokk városok” különbségének leírása már nem is egyszerű dolog! Mint aki ifjúkorom óta ismerem Angyal Endre: *Die slawische Barockwelt* c. kiváló, komparatív irodalomtörténeti, sőt művészettörténeti és művelődéstörténeti könyvét (Leipzig, 1961) – amely azonban sajnálatos módon elkerülte e kötet munkatársainak figyelmét –, meg azt a vitát, amelyet Jurij Lotman és munkatársai (kiváltképpen Igor Csernov) az „orosz barokk” létéről vagy nem-létéről folytattak: csak azt mondhatom, az ilyen komparatív minősítések felismerése fontos és egyszerű feladat – ám az elemzés neheze csak ez után következik, az árnyalatok és eltérések bemutatásakor.

Egyáltalán kifejezheti-e egyetlen 19-20. századi város egy-egy ország/nemzet/nép „városi” irodalmát? Még az olyan vaskézzel centralizált birodalomban, mint az orosz, a „Moszkva – Pétervár” dichotómia alapvető fontosságú a város=irodalom megértésében. (V. N. Toporov több város=irodalom monográfiája jól mutatja ezt.) Aztán a bemutatott két évszázad „történetisége” sem hagyható figyelmen kívül. A városok jócskán megváltoztak ez időben. 1848 előtt nemcsak Ofen (= Buda), hanem még Pest/Pesth is a német irodalomból, színházból, zenéből indult el. Még 1867 után is volt német sajtója a már egyesített magyar fővárosnak (Óbuda–Buda–Pest). Sőt, már a következő évszázadban Thomas Manntól a *Zauberberg* Pesten előbb jelent meg könyv alakban, mint magában Németországban: hiszen a még akkor is meglévő magyarországi német sajtó folytatásokban közölte. A „bécsi–buda-

pesti” operett (főként a 19-20. század fordulója körül) hol magyarból németre, hol németből magyarra van fordítva. A tipikusan pesti belvárosi sláger: *Váci utcán, Váci után, hogyha egyszer végig mégy...* eredetije „*Unter Linden, Unter Linden...*” volt, és a porosz császárváros sugárútjára vonatkozott. Viszont a strófa végén a „követendi kedved gyász!” kifejezés meg Petőfi-idézet! A most tárgyalt második kötet (és a többi is) kínos gondossággal ügyel az interetnikus kapcsolatokra, a többnyelvűségre. A városokról írván például az „askenázi zsidó város” fejezete zárja a kötet ide tartozó részét. Ennek ellenére is arra kell gondolnunk, e részek végigolvasása mégsem ad hiteles, egymással igazán tudományos precizitással összevethető képsorozatot, legfeljebb *anzix*, és csak arra inspirálhat, hogy ezután most már egészében is foglalkozzon valaki e „várostipológiai” témával. A kötetben e rész előtt olvasható párlapos praktikus bevezető erre képtelen volt.

„A kulturális hibridizáció regionális lelőhelyei” a következő nagy rész címe – amit, minél inkább próbálom magyarra áttenni, annál inkább zavarban vagyok. A bevezető „multikulturális folyosók”-ról beszél. Nos, amikor ez után a Duna-menti irodalmi kapcsolatokról esik szó – dereng valami. Ami a régiókat illeti, itt először Erdély kap fejezetet: „Vetélkedés és együttműködés” címmel. Egyik megnevezést sem érzem telitalálatnak. Bár biztos előfordult mindkettő. És magam hirtelenjében nem is tudnék jobb zszurnalisztikus/dialektikus ellentétpárt ajánlani. Hogy milyen bonyolult (ugyanakkor pofonegyszerű) a valódi valóság, ezer példával igazolhatjuk. Csak egy mai (2010-es) panaszból idézek, amelyben éppen az „egymás értékei” megismerésének hiányosságáról beszélnek: a (magyar) „népművészet értékeinek megismerésében még a legtöbbet tevő médium, a [budapesti] Duna Televízió rendszeres székely adásának felvezető képsora is a Királyföld szász településképeiből összevágott klip. Van tehát min dolgoznunk.” Teljesen egyet értek a megjegyzéssel – amelynek írója a budapesti akadémiai néprajzi kutatóintézet igazgatója, azaz igazán érintett szakember!

64

Viszont megintcsak nő zavarodottságom, ha látom, e rész után az albán, a horvát, ismét az askenázi, a galíciai, a makedon, az isztriai irodalomról következnek az esszék. A szerkesztők hangsúlyozzák, itt „vélt vagy képzelt” régiókról egyaránt szó esik. Az utóbbira a „pannóniai régió” a bemutatott jó példa.

Hogy még bonyolultabb legyen a kép, a távolból, olykor a diasporából szemlélt városok és régiók következnek: meglepő módon a legelső téma Švejk világa, majd Carigrad/Isztambul/Konstantinápoly, a külföldre menekült kelet-közép európai írók hazavágyása, Párizs, mint oly sok jövevény művész „Bakonya”, sőt még a gyilkos végállomás Auschwitz is. Minél többet olvassa ezt egy nem e tájon élt olvasó (akár irodalmár is), annál inkább az a benyomása, nem érti mindezt: kik és hányszoros, meg még hányszoros identitással rendelkeztek errefelé és mindezt ki lehet-e az irodalomban egyáltalán fejteni? A már a kötetrészcíméből említett „kulturális hibridizációt” zűrzavarnak és groteszknek fogja tekinteni. Vagy éppen *nonszensz*-nek, hiszen az ilyen író – ahogy magától Lewis Carroll-tól tudjuk – „a brillós, a csuszbugó gimbelt és gált távlingibe, miden mimircre purrogó”. Ezeket a sorokat e kötet több fejezetébe is feltűnés nélkül beírhatnánk, és az olvasó nem jönne rá, mi választja el emez érthetetlen halandzsát a valódi irodalomtörténeti tényektől.

Látszólag könnyebb és hagyományosabb a harmadik kötet témaköre: az irodalom (és határterületeinek) „intézményei”. A közlés, az újságok és folyó-

iratok, a szinte mindmáig és szinte megmaradt cenzúra (minthogy e váratlanul hosszú részfejezetbe magam is bedolgoztam, jól tudom, mennyire vázlatos és egyenetlen az itt végül is leírt lelet), a színház több oldalról is megvilágításra került. Ezek a tárgyalt századok szépirodalmának súlyosan, egyszersmind magasba repítően meghatározó intézményei. Különösen a színházzal kapcsolatban került bemutatásra az irodalmi modernizmus. Minthogy mintegy negyedszáz tanulmány beszél a színházról, és e cikkek napjainkig jutnak el – minden mozaikszerűségük ellenére is társtalanul érzékletes képet vetítenek e kötetben.

Különösen e részben lehet észrevenni a szerkesztői egyensúlyozás művészetét. Ők arra szoktak törekedni, hogy minden témához keressék meg a kötetben szereplő legalább tucatnyi (ez eufémizmus a 13 helyett!) nemzeti irodalom megfelelő adatait. Ez persze nem mindenütt volt kivihető. Ilyenkor arra törekedtek, hogy a mű következő nagy témájában vagy kötetében kompenzáljanak. Noha badarság lenne a fejezeteket (pláne a lapszámokat) nemzetenként/népekként/nyelvenként összeadni – az a benyomásom, az egyensúlyra törekvés sikerült és mindenki számára jól érezhető. Külön számolgotás nélkül úgy vélem, kevesebb az átlagnál a szlovák, az ukrán és talán a szerb cikk. És több az átlagnál a magyar és a zsidó vonatkozás. Egyiket sem én fogom kifogásolni. Még azt is észrevettem, több magyar szerző által készített részfejezet csakugyan komparatív: és nem csupán magyar adatokat ismert a szerző.

Az nem meglepő, hogy a kötet legvégén az irodalomtörténetek, sőt az irodalmi tankönyvek kérdései kerülnek elő: épp tucatnyi tanulmányban. E részben mind Neubauer bevezetése, mind Bojtár Endre teoretikus áttekintése ezekhez képest még további eligazítást is ad.

Az sem meglepő, hogy ez előtt a folklór kérdéseivel foglalkozik 11 dolgozat. Kár, hogy e részbe nem találtak lengyel, ukrán, szerb, horvát közreműködőt. Alapvető kifogásom a végül is mintegy 70 nyomtatott lapnyi és érdekes résszel kapcsolatban az, hogy egyoldalúan a nemzeti ősmúlt meghamisítását („forging primal pasts: the uses of folklore”) hangsúlyozzák. És noha zömmel igaz, amit az egyes cikkek írói említenek – azért az összkép mégis torz. A magyar folklór valódi kutatástörténete helyett egy részprobléma (noha fontos!) szerepel: az úgynevezett *Vadrózsaper* (1864), amikor is a mind a magyar mind a román folklórban meglevő két népballadát illetően az a balvélemény merült fel, miszerint egyszerűen a közlő plagizálta volna ezeket a másik nép folklórából. Ami nem volt igaz, és a nemzetközi folklorisztika mindkét esetben tucatnyi nép költészetéből ismer változatokat. A folklór ugyanis köztudottan nemzetközi és variánsokban él.

Minthogy Giuseppe Cocchiara (*Az európai folklór története* – az olasz eredeti 1954, a magyar fordítás 1962) és Peter Burke (*Népi kultúra a kora újkori Európában* – az angol eredeti 1978, a magyar fordítás 1991) művei óta ez az AILC- kötet az egyetlen komparatív folklorisztikai távlatokat bemutató, és rangos nemzetközi kézikönyv – szerencsétlennek tartom nemcsak a „forging” kifejezést, hanem az ilyen szemléletet is. Természetesen a 19. századból ismerünk néhány kétes hitelű magyar „népballada”-szöveget. Ján Kollár szlovák népdalkiadványában is van pár kétes hitelű szöveg. Két eposzt a cseh Hanka egyszerűen hamisított. Román földön betyárpikává és *vaudeville*-é komponálták a valódi balladákat. De a szerb Vuk Karadžić negyven kötete, a

lengyel Kolberg száz kötete, és a cseh, szlovák, román, magyar (stb.) folklór többszáz kötete valódi szövegeket, nem pedig hamisítványokat tartalmaz. (Köztudottan hamisítvány volt viszont Macpherson *Ossian*-ja.) A szövegközlés, a dialektusok visszaadása a kor színvonalának megfelelően Európában mindenütt teljesen egyforma módon pontatlan. A folklór alkotásokat közlők ugyanúgy stilizálhatták az egyes szövegeket, mint a kor költői a magukét. Több költő „népdalnak” nevezi még a saját műveit vagy átdolgozásait is: az ukrán Sevcsenkótól a magyar Petőfiig. Arany János elkezdte megírni a maga „hún eposz-trilógiáját”. Ám nem azt mondja, hogy ez e régi, megtalált mű. A *Kalevipoeg* sem hamisítvány, jóllehet Kreutzwald szerkesztette és töltötte belé az észti népköltészetet. Mint ahogy Dante műve sem az – noha biztosan nem járt a költő a Paradicsomban. (Gúnyosan hozzá tehetem, útjának többi állomását már inkább elhinném, ha a korban éltem volna...) A 19. századi európai folklorisztika kezdőpontja a Grimm-testvérek 1812-es mesekötete. Ők is stilizálták a szövegeket. Később *Deutsche Mythologie* címén összesítették, amit a hajdani hiedelmekről tudtak. Ennek nyomán számos nemzet maga is összeállított mitológiákat: az oroszoktól a magyarokig, majd a horvát, román, stb. szakkutatók mindmáig tesznek közzé ilyen („mitológia”) című tudományos munkákat. Ám éppen a szaktudományos folklorisztika maga cáfolta meg ezt a „természetmitológiai” interpretációt – mégpedig már a 19. században. Meltánytalan, ha a „folklór felhasználását” csalásnak nevezik. Mint aki egész életében arra törekedtem, hogy a folklorisztikai fantazmagóriáktól (mert bőven vannak ilyenek!) óvjam környezetemet (lásd pl. *A magyar ősvallás kutatás kérdései* c. füzetemet: Budapest, 2003. Vallástudományi Tanulmányok 4.) – az ellenkező végleletet sem fogadhatom el. Nem „forging” Mickiewicz-től a *Konrad Wallenrod*, Sir Walter Scott regényei, sőt a pesti Operaház bejárata előtt ülő két egyiptomi szfinksz vagy éppenséggel az *Asterix* sem. Nem hamisítvány, hanem művészet. (Sokféle változatban.)

66

Kár volt az európai művelődéstörténet nagy és szép teljesítményét, a 19. századi népköltészet-feltárást dezavualni. Több anyagismeret, több dialektika segített volna... Az Eric Hobsbawm szerkesztette, immár negyedszázados tanulmánykötet címe (1983) sokkal találóbb megnevezést adott: „invention of tradition” (a hagyomány feltalálása). Az eredeti fejezetcím még maga is „értéksemleges”: csak „institutionalizations of folklore”. Miroslav Hroch, William A. Wilson, Michael Branch, Bojtár Endre és magam köteteket írtunk e témakörből. Ezek közül van, amit idéznek is e kötetben... Sokkal jobb megoldás lett volna, ha az AILC-sorozat harmadik kötetébe készült volna egy áttekintő tanulmány e térség ún. „népi eposzairól”. Ezek valóban jelentős produktumai a térség irodalmainak, és komparatív módon jól le is írható lett volna, mivel megvannak hozzá a szükséges előző szakkutatások. *Irodalom és nép Északon. A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része* c. könyvem ugyan zömmel finn (sőt skandináv) témákat érint – és ezek bizony kívül esnek a most bemutatott könyv felségterületén – ám azért még ebben is van észti és más balti adatanyag is.

Egyébként az igazság kedvéért azt is hozzátehetem, hogy más témákkal kapcsolatban is élesen kritikus a könyv szövege. Nemcsak a borzalmakat, törvénytelenéseket, háborúkat és tömeggyilkosságokat ítélik el, hanem például a forradalmakat vagy nemzeti törekvéseket is. Nem mindet és nem mindenben – ám az éles bíráló (noha szórványosan) megtalálható a kötetekben.

Noha nem tekinthetünk be a két szerkesztő lelkvilágába és a száz szerző úgyszólván százféle ideológiát testesít meg, azért már az 1989-es budapesti konferencia résztvevőinek névsora is jelzi, milyen politikai és művészeti nézetekhez áll a legközelebb a négy kötet „átlagos” felfogása. Megint hozzá tehetem, nem a tudományosság rovására és nem is a lelkendezés szintjén. Azért persze, még a vadabb avantgarde vagy a munkásköltészet sincs a fő szerzők szíve csücskében! Egyes magyar szerzőket leszámítva a neo-polgári kánon nem dominál a kötetben. Mindezek következtében a megfelelő helyeken mondjuk Petr Bezruč, August Cesarec, Miloš Crnjanski, Ivar Ivask, Vladimir Nazor vagy Jiří Wolker nevét hiába keresnénk.

Most már rá is térhetünk a negyedik, záró kötetre. Amely méltó a többihez, és rendszerében azok mása. A két szerkesztő megnyugodva írta előszavukban, hogy a tucatnyi Nobel-díjas író, akik a kötetekben tárgyalt régióból származtak és erről írtak – magában is igazolja, milyen fontos is ez az összevethető irodalmi hagyomány. Persze a 106 Nobel-díjas között szinte még kevesellhetjük is ezt az arányt, főként, ha arra gondolunk, hányan nem kapták meg (mint Franz Kafka, Karel Čapek, Hrabal, Kundera, Gombrowicz és kortársaik). Az is feltűnik, hogy az újjörög irodalom, főként a líra (amely egy időben tarolt a Nobel-bizottságban), és amely voltaképpen nincs is képviselve e négy kötetben – úgy, látszik, mégsem mindenképpen „kelet-közép-európai”. Hogy a díjazottak közül említsünk, mondjuk Szeferisz jobban hasonlít Saint-John-Perce-re, mint a bánáti Niczkyfalván született Herta Müllerre. És azt is jól tudjuk, az „idealista irodalmat” jutalmazó Nobel-bizottság rendszerint politikai döntéseket szokott hozni: hamarabb beengedte Rudolf Euckent, Theodor Mommsent és Henri Bergsont, meg Sir Winston Churchillt a díjazottak közé, mint Tristan Tzarát, James Joyce-ot, Robert Musil-t, Bertolt Brechtet vagy bármelyik Tolsztojt. Olykor az élő klasszikusként elismert „nemzeti írók” kapták meg a díjat, mint Gerhard Hauptmann, Thomas Mann, Sienkiewicz vagy Reymont. Máskor szinte az olvasók bosszantására szűkebb köreiken és befolyásos lanszírozóikon kívül teljesen ismeretlen személyek jutottak e piedesztálra. Persze, többük olvasottságán még ez sem segített. (Ki olvasott valamit Patrick White-tól? Vagy legalább Erik Axel Karlfeldt-től?) Éppen a mi tájunkról jövő írók esetében is gyakran érvényesül, a „ne ezt, akkor inkább már azt!” effektus. (Mondjuk a ruszofil, szocialista, antifasiszta Kazantzakis helyett a szintén görög hazafi, de ezoterikus és liturgikus Elitisz esetében.) Mégis, minden ügyeskedés ellenére is a több mint száz Nobel-díj az irodalmi értékekre jellemző, sőt ezeket megszilárdítja, fémmjelzi. Az is nyilvánvaló, hogy a díjodaítélők gondosan ügyelnek a földrajzi—területi—etnikai arányokra. Persze olykor ez karikatúrába csap át. Egy Párizsban élő kínai (+ a lektúr-író amerikai Pearl Buck) *kontra* 2 trinidad-tobagói díjazott! Solem Alejhem, Iszak Babel. Mihail Bulgakov, Jorge Luis Borges, Chinua Achebe vagy éppen a *négritude* klasszikusai – nem. Három dán – igen, köztük J. V. Jensen és K. A. Gjellerup. A regionalitás különösen manapság fontos tényező a Nobel-bizottságokban. Ezért is helyesen emelték kötetzáró értékelésük élére e Nobel-díj szempontot a szerkesztők. De azért nem a Nobel-díj az egyetlen értékmutató, és különösen nem az illető irodalmakon belül. Ahol például a „világirodalom” szempontjából igazán méltó Kertész Imre a magyarországi irodalmi életben nem a vezérlő csillag... Amit egyébként megnyilatkozásaiban maga is nemcsak érzel, hanem hangoztat is.

(Az ezzel kapcsolatos „regionális balansz”- morfondírozás közben támad az az ötletem, hogy az „osztrák” irodalom egy része is inkább közép-kelet-európai, mint német. Például a különben szintén galíciai zsidó Joseph Roth ugyan nem szerepel a negyedik kötetben, de biztosan ilyen jellegű az életműve. Nem csupán a *Radetzky-Marsch* és a *Kapuzinergruft*, hanem a *Panoptiken*, *Gestalten und Kulissen* is. És noha Ausztria kívül esik e kötet földrajzi határain, azért e négy kötetben elég sokszor hivatkoznak, utalnak az ottani irodalomra.

A kötet fejezetei élén, úgy száz lapon az e tájban oly népszerű „nemzeti költő” témája kerül elő. Olvashatunk a lengyel Mickiewiczről, a magyar Petőfiről, a cseh Mácháról, a román Eminescuról, a szlovén Prešerenről, a montenegrói Njegošról, a bolgár Botevról, sőt még Bialikról, a modern héber költészet megteremtőjéről is. Noha nem lett volna olyan egyszerű a párhuzamokat megtalálni, mégis sajnáljuk, hogy hiányzik a Baltikum. (Egy ponton erre még visszatérünk.) És könnyű lett volna az ukrán (Sevcsenko) vagy szlovák (Janko Král') szócikket megírni.

Némi továbbra mutató is elkelt volna a „nemzeti költő” egész témájáról.

Neubauer Petőfi-portréja tüzetesen foglalkozik a magyar költő „nemzeti” utóéletével, ami a királygyilkolásra több versében is uszító fiatalember kultuszát a Habsburg-kori utókorban nem tette olyan egyszerűvé... Ám leginkább azt a pár bekezdést hiányolom, amely arról szólt volna, hogy a magyaroknál a reformkortól a kiegyezésig három generációba osztott három nemzeti költőnk „váltotta egymást”. Lecserélésük a magyar irodalomtörténeti kánon cseréje is volt: Vörösmarty, majd Petőfi, majd Arany volt a „csúcs-költő”. Sőt, a 20. században új jelöltek bukkantak fel: Ady Endre, meg saját szándékuk szerint Babits Mihály (Bizony, ő is pályázott ilyen babérra!) és József Attila is. Trianon után „helyi” nemzeti költők jelentkeztek: például Erdélyben Végvári/Reményik Sándor. Már az 1930-as évektől kezdve tudatosan ilyen a szerepe Illyés Gyulának, egészen haláláig. 1945 után az új jelöltek Juhász Ferenc, Csoóri Sándor. (Néhány nevetnivaló önjelöltet nem is említve.) Őket hol az irodalomszervezők és a közönség, hol maguk pozícionálják erre, maguk is szinte felkínálkoznak a szerepre. Különös, hogy a hatalom általában elfogadja ezt a kihívást, inkább megnyerni szeretné a „nemzeti költőket”, mint megszüntetni ezt a státust. Sőt, a „nemzeti” költőkkel szemben megjelenik a mérleg másik serpenyőjében az individualista, üres formaművész: Kosztolányi Dezső, Weöres Sándor, Tandori Dezső, vagy az ellenzéki, mondjuk Petri György. Tudtommal a környező országokban nincs is ez a máig meglevő „nemzeti költő” stallum. Ahol volt, mint Ceaușescu „udvari költője”, Adrian Păunescu (1933–2010) esetében, a haláig népszerű (!) költő a kisemberek eszményeit dalolta meg. És volt tévésztár, sportújságíró, dalestek csillaga, többféle pártnak is politikusa. Meg aztán nem feledkezhetünk el a „szovjet” mintáról sem (amilyen legutóbb Jevtusenko volt). Ez közvetlenül is hatott a balti köztársaságokban, enyhébb formában másutt is. Ezért lett volna érdemes e jelenséget bővebben bemutatni!

Noha kötet szerkesztés-technikailag nem lett volna egyszerű dolog, magam mégis legalább egy további „hozzászólást” tettem volna arról: milyen vezető pozícióba kerülhetett e régióban egy „nem-nemzeti” költő? Itt mutattam volna be Rainer Maria Rilke, Lucian Blaga, Kassák Lajos vagy Paul Celan költészetét – éppen ebből a szempontból. Róluk szólnak a kézikönyv négy

kötetében, ám igazi komparatizmus az lett volna, ha ilyen összefüggésben is hivatkoztak volna életművükre, mint a „nemzeti költő” alternatívájára.

Igazán jól illik a kötet irodalomtörténeti reform-törekvéseihez a következő rész: a családi élet bemutatása. Az egyes írásokban társadalmi, politikai, sőt még *gender study* jellegű megközelítés is található. A recenzens feladata az, hogy a kákán is csomót keressen. Ezért mondom, hogy noha a bevezetőben Neubauer érzékletesen mutatja be, hogy e tájon „a nemzet a család” gondolattól a az oly sokszor nyomtalanul eltűnt apáig és gyermekekig a történelem milyen kulisszákat ad a család-irodalomhoz. Ám ha már komparatív irodalomtudományi kézikönyv van a kezünkben, hiányolom, hogy azzal nem foglalkoztak, hogy a 19. századi „nagy nyugati családragény” (Dickens, Balzac, Thackeray, Zola stb.) hogyan folytatódik ott (Thomas Mann, Romain Rolland, Roger Martin du Gard), és hogyan folytatódik keleten, Gorkij *Klim Szamgin*-jától, Babits *Halálfiái*-ától Miroslav Krleža (a majd tizenöt kötetes és teljességében ritkán olvasott *A Glembayak*) vagy Déry Tibor műveiig (persze, ez még *A befejezetlen mondat*). Hogyan követeli a „Párt” 1948 után az új, szocialista családragényt, és hogyan fullad bele ebbe a feladatba Mihail Sadoveanu csakúgy, mint a korai Sütő András, Veres Péter vagy a lett Vilis Lâcis. És miért jelenik meg ennek valódi torzképe Fejes Endre *Rozsdatemető*-jében, sőt Örkény önéletrajzi panoptikumában. És ilyen mű a sok évszázadot átívelő *Harmonia caelestis* (és annak korrekciós kiegészítse) is Esterházytól. (Itt el kell tekintenem további imponáló példák felsorolásától.) Olyan érdekesek e művek, hogy bizony megérdemelték volna összevető bemutatást is.

Egyébként a család és a nemzet hősies összefonódása a Kelet-Közép-Európán kívülről számára mindig furcsa volt. G. B. - Shaw 1894-es vígjátéka (*Arms and the Man* – nálunk *A hős és a csokoládékatona* címmel játsszák) egy 1885-ös bolgár-szerb háborúról szól, vagyis enyhén szólva profetikus a későbbi Balkán-háborúkat illetően. A svájci zsoldos, Bluntschli, amikor bemutatkoznak neki a hazafias főszereplő bolgárok: „Mi mind igazi bolgárok vagyunk és igazi Petkovok!” – ezt kérdezi vissza: „Pet-Who?”

Manapság magától értetődő és kitűnő ötlet volt, hogy külön rész foglalkozik a nők önazonosságával, sőt a feminizmussal. A hat itteni szerzőből szerencsére öt nő. És itt utalok vissza a „nemzeti költő” figurájára. E részben olvashatjuk a lett Jan Rainis „társának”, Aspazijának méltatását. Amiből kiderül, hogy a 20. század első évtizedeiben valóban liberális forradalmár és szimbolista költő Rainis „mítoszát” az asszony hozta létre és tartotta fenn, még a maga költészetének háttérbe szorítása árán is. A „nemzeti költő” pedig – a férfiaktól megszokott módon – nemhogy hálás lett volna.

A „másik alakja” az irodalomban című fejezet főként a *gólem*, a vámpírok és Dracula, meg a zsidók és cigányok ábrázolása kérdéseivel foglalkozik. Ez után a „betyárok” következnek, három írással, Csakugyan, a Nyugat ezt szokta észrevenni a mindenestül Balkánnak vélt régióban. „Trauma” címmel múltra való visszaemlékezésekről készült beszámoló (amelyekben természetesen a 20. századi háborúk, meg a *redivivus* lágerélet kerül elő). Az utolsó rész – „a mediáció alakzatai” – címmel elég vegyes tárgyú írásokat közöl, például a határokról meg ezek átlépéséről. Az itteni esszék ugyan olvasmányosak, mégsem látjuk indokoltnak, miért éppen ezek a tárgykörök kaptak külön fejezetet? Mint például a 19. századtól kezdve az angol és ír leírásokban megjelenő Balkán-kép. Noha a régmúltra is visszapillant a román szerző, ám a téma

áttekintését nem először, nem teljesen adja, viszont új ötletekkel és az 1989 utáni helyzetről szóló művek taglalásakor érdekesen. És természetesen a régió más részeiről is írtak külföldiek...

Minthogy a négy kötet közvetlen előkészületei 1995-ben indultak meg, szinte természetes, hogy már az ezóta eltelt évek is biztosítottak némi visszapillantási távlatot. És persze ezt alig megelőzően egy világ változott meg Kelet-Közép-Európában. Ezért Marcel Cornis-Pope irányításával egy tucatnyi szerző kísérelt meg körképet rajzolni az itteni irodalmakban 1989 után bekövetkezett változásokról. A terjedelem imponáló: 70 nyomtatott lapos, alighanem a leghosszabb fejezet az összes kötetben. Neubauer és Szegedy-Maszák adták hozzá a magyar részt, ezen kívül készült bolgár, szlovák, lett és litván áttekintés is. Csak e korszak színházi változásaival foglalkoztak a lengyel, román, (más) magyar közreműködők. Még az újabb menekülések (olykor visszatérések) narratíváira is jutott pár lap. Eddig többször kifogásoltam, hogy fontos témákkal kapcsolatban nem fogalmaztak meg szintetikus-komparatív áttekintést. Nos, ez a rész viszont éppen ilyen, mivel nem országonként, hanem jelenségenként összesítették az iratokat. Persze még itt is az egyes „országok” egymásutánja és nem kontrasztba állítása volt a megoldás – ennél többet azonban reálisan hiába vártunk volna.

1989 óta csakugyan sok minden megváltozott Kelet-Közép-Európa irodalmi életében, és noha igazi távlathoz ez talán mégis rövid idő, ám az olyan szerzők, akik már három évtizeddel ezelőtt is gondolkoztak, ismerik irodalmukat, máris észrevehetnek érdekes különbségeket. Más lett az irodalom állami/politikai ellenőrzése. Már nem „tiltott – túrt – támogatott” az egyes szerzők és művek besorolásának alapködjéje. Ma csak „támogatottak” vannak, persze csak egy-egy csoportosulás részéről, akik határozottan szemben állnak minden más csoportosulással. Néha a frontvonalak zezzugosan futnak: a magyar avantgarde ma sem tetszik mindenkinek, Pilinszky János, Juhász Ferenc, Szabó Magda vagy mások elfogadása/elutasítása egy-egy közegben igazán meglepő lehet. Többen hirdetik, hogy megváltoztatták az irodalmi kánont. Maga a „kánon” szó ilyen értelemben éppen az utóbbi évtizedekben bukkant fel. És még nem is a mai politikába bevont szerzőket említettem. Megszűnt az írók létbiztonsága, szinte állásszerű munkalehetőségeik, társadalombiztosításuk, akár nyaralásuk vagy utaztatásuk. Nagyon megváltozott a tömegkommunikáció: főként igénytelenebb és kultúraellenes lett. Nem készülnek a nemzeti klasszikusokból új meg új adaptációk, filmek, televíziós-játékok. Egyetlen kiadó sem vállalja fel a teljes „világirodalom” vagy éppen a teljes saját irodalom rendszeres megjelentetését. Ugyanakkor ma több folyóirat, kiadó, tévé-csatorna működik. Noha még most sem eléggé, megelégnék az egyházak irodalomszervező tevékenysége. A sokrétűség ára az, hogy az érdekcsoportok kisebbek: már nem is szakértőbörre, mint lego-harcosokra hasonlítanak. Paradox módon az újszerű vagy csak őszinte irodalmat nem szívelte a régi kultúrpolitika. De fontosságával tisztában volt. És a *szamizdat* résztvevői, vagy a mérsékelt útitársak meg azt érezhették, túljártak a hatalom eszén, mindig tettek valamit, egy-egy lépéssel előbbre jutottak. Nyilván országonként (sőt évenként és városonként) mindez más-más arányban jelent meg. Természetesen nem a magam hevenyészett tollrajzát várom el Cornis-Pope és bedolgozói helyzetképéből. Ők tényszerűbbek, szárazabbak – ám életidegenebbek is voltak. Sok olyasmit nem említettek, amit én jellemzőnek tartok.

Mint a korábbi kötetekben is, itt is gondos az „apparátus”, ami sokezerórás szerkesztés eredménye. Már az egyes tanulmányokban pontos helyesírássra, (az egyes írók esetében ugyancsak változatos vagy kacifántos formákból használhatóvá tett) névformákra, könyvcímekre, évszámokra törekedtek. (Bár azt nem értem, a névmutatóban a Petőfi Sándor után miért jön zárójelben: Alexander Petrovics.) És minden kötet végén imponáló, egyesített irodalomjegyzéket találunk. A mostani *Works Cited* rész hatvan nyomtatott lapon, (saccolva) úgy 2000 adat körül lehet. A nem angol kiadványcímeket (még a németeket, sőt a franciákat is) angolra lefordították. Ahol volt angol publikáció, ezt adták meg. A cirill betűs könyveket viszont latin betűkkel adták vissza. Feltüntették a kiadó nevét, sőt sokszor a fordítókét is. Vagyis – igazi kézikönyvként a felhasználók keze alá dolgoztak. Hadd idézhessenek bátran e munka alapján! És ne kelljen hetekig (!) vadászni pl. egy 19. század eleji kiadvány megjelenésének helyét, a kiadó nevét! Amit persze a mai publikációk megkövetelnek.

Ez az irodalomjegyzék a valóban idézett művekre vonatkozik. Szerencsére a közreműködők nem tömték tele a saját bibliográfiájukkal a könyvjegyzéket, pedig vannak tudományos publikációik. Ritkaságszámba megy, hogy a kötet lapjain előforduló műre a könyvjegyzék nem utal. Olykor az nem derül ki, mondjuk Franco Moretti melyik művéről is beszélt a kötet valamelyik szerzője?

A kötet végi *Index* csak név- és nem tárgymutató. És csak a főszövegre utalnak, nem vették fel a csak megemlített neveket. Pl. egy ilyen mondatból „A kultúraelmélet képviselői közül, mint Maurice Halbwachs, Paul Ricoeur, René Girard, Jan és Aleida Assmann (461. lap) SENKI SEM szerepel a névmutatóban. A hellyel spórolás sok mindenre feleslegesen terjedt ki. Például nincs „Dracula” a névmutatóban, legfeljebb, aki tudja, hogy „Tepeş, Vlad” volt a neve, találja meg búvóhelyén. Viszont ha már ott van a névmutatóban, a legtöbb személynél feltüntetik a születés és halál évszámát is. Ez a mutató háromhasábos és úgy ezer-tételes. Ez után már egy újabb jegyzékben csak azon közreműködők nevét és intézményét tüntették fel (ám címüket nem), akik ebbe a kötetbe írtak. Legvégül pár lapon az előző három kötet nyomdai hibajegyzéke található. Ezek szinte kivétel nélkül nevek helyesírását teszik pontosabbá.

Ez az apparátus egy kicsit változott az egyes kötetekben, a korábbiakban, ha ez lehetséges, még gazdagabb volt. Minthogy (bölcsen!) élő irodalmárokat nem tüntetnek fel a névmutatóban, az önhivatkozások száma csökkent a kötetekben is. (Olykor akár túlzottan is!)

Ami a kötet és a sorozat formai kivitelét, a korrektúrák gondosságát illeti, ez igazán jó. Jó lett volna a negyedik kötet végére egy „egységesített” névmutatót összeállítani. Ez legalább további tíz nyomtatott lapot igényelt volna. Viszont akkor rögtön tudhatnánk, milyen kötetekben keressünk további adatot vagy véleményt valakiről. A négy kötet bármelyikében közreműködők összesített listája sem lett volna egy-két lapnál több. A leginkább azt sajnálom, hogy nincs tárgymutató, vagy a tárgyalt szépirodalmi alkotások jegyzékét adó mutató. Így nem lehet könnyen rájönni, írtak-e pl. a Gólemről e kötetek hasábjain? (Írtak, sőt a 297. lapon illusztrálták is. A névmutatóban Löw rabbinál vannak a lapszámok.) A tárgymutató és a művek mutatója egyébként külön kis füzetet töltött volna meg. De nélkülözhetetlen lett volna. A mostani „polifon” és „polimer” tanulmány sorozatból éppen az egyezéseket szinte lehetetlen kiszemez-

getni: mivel más és más kötetben, más és más összefüggésben kerülnek elő írók és művek. És ha azt egy perc alatt meg is lehet keresni, hányszor említették Dumitru Țepeneag (1937–) vagy Dubravka Ugrešić (1949–) műveit, azt nem tudjuk meg a mutatókból, volt-e szó a cirkuszról, a karácsonyról vagy az imáról, mágiáról a kötetekben? Ki kellene találni valami pozitív (akár internetes!) megoldást!

A kézikönyv eddig nem adott illusztrációkat. Ami megintcsak érthető, noha a könnyen megsokszorozható illusztrációk emelték volna a kötetek használhatóságát (és árát). A negyedik kötet viszont hét képet hoz. Ezek cseppet sem megszokottak, nem portrék vagy kiadások címlapjai. múzsák arcképei, költők halotti maszkja vagy sírhalma – hanem kivétel nélkül az irodalmi kultuszt illusztrálják. A lengyel Lisiewicz festménye „A próféta-költő apoteózisa” színesben látható. A második is színes kép: „Petőfi élete és halála”. Levelezőlapról származik a „Prešeren szobrának leleplezése”. Egy bolgár színelőadás fényképén „A lipcsei per”-ben Dimitrov diadalmasan vádolja Göringet. A Gólem a cseh Martin Frič 1951-es filmjéből van kivágva. Orlok gróft – a legkorábbi film-vámpírt — láthatjuk Murnau 1922-es némafilmjéből („Nosferatu”). Színes festmény „A szerbek a guszlárt hallgatják”. Jól látszik, a kézikönyv új szemlélete legalábbis a képek esetében teljes győzelmet aratott.

Még a kinyomtatott első kötetben is azt olvashatjuk, hogy lesz a nemzeti irodalmak kronológiája, sőt a kapcsolatoknak és változásoknak is összevont kronológiája a negyedik kötet végén. (Ez Wellek és Markiewicz óta megszokott az irodalomtudományi kézikönyvekben.) Ez nem készült el. Kár. A korábbi kötetek mutatói visszautaltak az előző kötetekre. Ez sem folytatódott. A legnagyobb hibának mégis azt tartom: nincs tüzetes és összevont tárgymutató. Ez nélkülözhetetlen lenne, mivel oly sokrétű és változatos a négy kötet anyaga, hogy igazában senki (talán még a szerkesztők) sem tudja, miről hol is esik szó. Például beszélnek-e a cirkuszról, a párbajról, egy-egy nevezetes irodalmi alkotásról. Valamit ki kellene találni ennek megoldására!

A tartalmi kérdésekre térve vissza, azzal kell kezdeni, hogy nemcsak hézagpótló, társtalan, hanem jó minőségű ez a kézikönyv. Szinte minden részhez jól jött volna néhány további cikk is. De akkor még több kötetre lett volna szükség. A legfontosabb témaköröket így is bemutatták. Olykor az egyes részek pontos sorrendjében más megoldásra is lehetett volna gondolni. A „kis” bevezetők mindig jók, ám csak ritkán tanulmányértékűek. Úgy látszik, a szakirodalom *up-to-date* jellegű, ám egészen biztosan nem teljes. Ilyen teljességet nem is ígértek. A sok-sok szerző vélemény-és szóhasználatbeli különbségei nem zavaróak. Nyilván egyeztettek a szerkesztők.

A négy kötet beváltotta ígéreteit.

Minthogy a szerkesztők büszkén említik, hogy új szemléletet képviseltek, térjünk vissza ehhez a problémához! Az egész AILC-könyvsorozat addigi munkálatai és tanulságai alapján 1994-ben Bellagióban két torontói komparatista, Mario Valdés és Linda Hutcheon dolgozta ki *Rethinking Literary History – Comparatively* c. deklarációjukat, amelyet többször is megvitattak a kötetekben részt vevők. Ennek alapján 2002-ben a két főszerkesztő konkretizálta a részleteket. Ők is hagyományos irodalomtörténet-írás válságáról szóló nyilatkozatokból (lásd pl. René Wellek 1973) indultak ki. Eszerint nincs „objektív” és „mindentudó” irodalomtörténet. Nem igazak az irodalomtörténeteket jellemző „nagy narratívák” sem. Az irodalom tényei sok-

sok, heterogén összefüggésbe illeszthetők. Egy új, világméretű irodalomtörténet azonban eddig csak ígéret maradt. A kötet bevezetőjében csak Franco Moretti „vitatott” regénytörténetét (ez legvalószínűbben a *Modern Epic. The World-System from Goethe to García Márquez* – London, 1996 lehet) tudták ilyen példaként említeni. (A szerző azóta még formalizáltabb megoldásokat is előterjesztett.) Új feladatként jelentkezett az irodalomtörténet „művelődéstörténeti” kiszélesítése, amelyet egy „kultúrakutató” perspektívába helyeztek. Ez nagy sikert aratott – legalábbis abban és addig, ahogy egyetemi tanszékeket és kutatóprogramokat villámgyorsan „irodalom- és kultúratudományi” névre keresztelték. (Magyarországon is.) Nem itt van annak a helye, hogy megvitassuk, mennyiben előbbre-lépés, mennyiben kényszerű visszalépés ez? Csak a mostani kötetek alapján azt mondhatom, a hivatásos és az avantgarde színház esetében ez az összekapcsoló program megvalósult. Már a zene és a képzőművészet esetében ennek nem sok nyomát láttam. Még különösebb, hogy a filmről igazában nem esik szó ilyen vonatkozásban. A televízió vagy az internet még ennyi teret sem kapott. Közvetett módon a művelődésről írtak: pontosabban az irodalmi tankönyvekről. Ám a könyvkiadás, a könyvtárak témáit külön nem tárgyalták. (Számomra is meglepő felismerés volt, hogy amikor több mint 30 éve a magyar népi kultúra akkulturációjáról írtam, milyen részletesen foglalkoztam már éppen az ilyen összefüggésekkel! Lásd: *Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához*. eredetileg az *Ethnographia* folyóirat 1978-as /89:4/ számában: 604-631.) Még furcsább, hogy noha ideológiailag érzékenyek voltak a kötetek szerzői, ám sem a politikai mozgalmak, sem a vallási ideológia nem kapott önálló teret, és az egyes rész-tanulmányok sem dolgozták fel ezeket. Pedig ilyen összefüggések nélkül néhány irodalom (közte a magyar) – érthetetlen. Még akkor is, ha jeles költőink közül nem mindegyik volt vallásos, és a legtöbbjük igen bonyolult viszonyban volt a vallással. Aminek jelentősége az utóbbi kétszáz évben bizony többször is alaposan megváltozott! Annál örvedetesebb a kisebbségek iránt gyakran megnyilvánuló figyelem. Bár mondjuk az örmény vagy görög diaszpóráról egy helyen is lehetett volna beszélni. Minden hasonló előzmény után is jelentős előrelépés volt a *feminizmus/gender study* bevonása. Persze, itt még évszázados (!) hiányokat kell pótolni! Nem elég, ha Szendrey Júliáról ismét írunk, ám hűgáról nem, Dénes Zsófiáról, Dienes Valériáról, Csinszkaról, Török Sophieről, Kosztolányi naplóíró feleségéről, Illyés Gyula pszichológus feleségéről (akivel együtt könyvet is adtak ki) Szepes Máriáról és másokról egy összefüggő, panorámaszerű áttekintést kellene adni. És nemcsak íróházaspárokról tudunk. Gárdos Mariska, Hámán Kató, Kéthly Anna vagy Schlachta Margit sem hiányozhat egy ilyen áttekintésből. Noha nem célszerű a rózsabokrot és a bukszust (vulgo: irodalom és politika) összekeverni, megemlíthetem, hogy a legutóbbi két magyar alkotmány-javaslatot két asszony: G. Nagyné Maczó Ágnes és Szili Katalin készítette. Az utóbbi időben több „írószövetség”-nek is női vezetője volt. Elég csak vezető újságíróinkra, televíziós műsorvezetőinkre gondolni, hogy észrevegyük, a valódi *gender study* nem merülhet ki Túri Dani bocsánatkérésével. Minél inkább gondolunk erre, annál nyilvánvalóbb, mennyi még az el sem kezdett munka! És természetesen a „nemzeti” áttekintések után bekövetkezendő komparatív áttekintések újabb dimenziót kínálnak majd. A négy kötet alapján nem látom, hogy a női témák mondjuk, megközelítenék a női közreműködők arányát!

Itt mondom el, hogy egy „erotikus irodalom” fejezet is hiányzik a kötetekből. Erre annál inkább szükség lett volna, mivel e téren az ismeretek hiánya, a félismeretek aránya megdöbbentő. És még ha a maga erotikus irodalmát úgy ahogy ismerni is véli valaki, biztosan nem tud sokat már a szomszéd nép párhuzamos irodalmáról. Olcsó erotikus kiadványok ugyan inkább két évtizede láttak napvilágot, mára számuk tetemesen csökkent – ám áttekintésükre bizony szükség lett volna.

Ha itt protokollárisan fejezném be e könyvbemutatót, azt mondanám: újszerű és fontos, használható kézikönyv látott napvilágot. Örülünk, hogy éppen a „mi irodalmaink” területén kísérleteztek. És ha sok nem-irodalminak tűnő téren bolyongtak is az irodalomtudomány megújítására nyíltan vállalkozó szerzők, azért a szépirodalom maradt mindig a középpontban. Persze, nekünk, a bennfenteseknek, más az érdekes, más a megszokott, más a feltűnő, más a féligazság vagy aránytévesztés a kötetekben. A távoli figyelő nem tud ilyen módon korrigálni. Ő elhiszi e kötetek állításait, mivel meggyőző kiadványban találja ezeket. Reméljük, jól is következtet majd belőlük.

Csábító lenne a feladat, a sok száz közül legalább egy-egy témát külön is szemügyre venni. Volnának ilyen témák, és ezekhez lennének megjegyzéseim is. Ám – terjedelmi okokból – ezt mégsem teszem. Az ilyen korrekciók leírása nélkül is örömmel vettem azonban észre, hogy eddigi dolgozataimat e tükör elé téve immár magam sem egyszerű folklorista vagy irodalomtörténész vagyok, inkább „irodalom- és kultúrakutató”.

Azt mégis feltétlenül és örömmel el kell mondanom, hogy *filius ante patrem* módján nekünk már évek óta van hasonló módszerű magyar irodalomtörténeti kézikönyvünk, a Szegedy-Maszák Mihály (és Veres András) szerkesztette háromkötetes „A magyar irodalom története”. Különösen a második kötetet (1800-tól 1919-ig – Budapest, 2007, Gondolat Kiadó) érdemes összevetni az AILC kötetével – ahonnan vétetett.

Nem mércéje egy ilyen nemzetközi és összehasonlító műnek, hogy „elég-séges”-e benne „a magyar anyag”. Ám jelenthetem: több is, mint elégséges. Az első kötet mottója két vers. József Attilától a *Dunánál* egy részlete köztük is az első. Már említettem a színes Petőfi-festményt. A legváltozatosabb magyar témákra bukkanhatunk. Ez nyilván nemcsak a több tucatnyi magyar közreműködő érdeme, hanem Szegedy-Maszáké és gyakorlatilag Neubaueré. Köszönjük!

Beszámolómban magam is aránytalanul több magyar vonatkozást említettem – többek között a közérthetőség miatt is. Ám e kézikönyv nem magyar monográfia, sőt egyetlen említett irodalomnak sincs előnye egy rangsorban. Ez egy komparatív munka: egyenlők között elképzelve. Ennél jóval ritkább a szlovák irodalom említése, noha fontos összefüggésekben ilyen dolgozatok is készültek. És ezek új módszertana bizonyára üdítő Szlovákiában, Minthogy élő irodalomtudósokat nem tüntet fel a mutató, nem tudom megítélni, vajon František Miko és a „nyitrai iskola” fogalmai, eredményei kellő módon megjelentek-e?

Ő bárha sok magyar és szlovák irodalomkutató forgatná is ezt az elmozdító kézikönyvet!